

İSLAMİYET ÖNCESİ DÜNYADA TİCARETİN TARİHSEL SÜRECİ VE ABBASİLERDE TİCARET HAYATI

Yunus ARİFOĞLU*

Öz

İnsan ve toplum hayatında; siyaset, din ve sanatın yanı sıra ticaret ve ticaret ekseninde gelişen olaylar da önemli bir yer tutmaktadır. Bir bölgenin zenginliğinde ticaret önemli bir paya sahiptir. İnsanların toplum haline gelmeleriyle başlayan ticaret, ilk şehir devletleriyle sistemleşmiş, Roma ile birlikte de uluslararası bir boyuta ulaşmıştır. Abbasilere gelindiğinde ticaretin seyri pozitif anlamda değişmiştir. Onlar sahip oldukları geniş coğrafyayı ticaret sahası haline getirmişlerdir. Bu çalışmada, ticaret hayatına değinilecektir. Ardından İslamiyet öncesinde ticaretin genel seyrine bakılacaktır. Daha sonra ise Abbasiler döneminde genel anlamda ticaret hayatı üzerinde durulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Ticaret, Tarihsel Süreç, Abbasiler

HISTORICAL EVOLUTION OF TRADE IN THE PRE-ISLAMIC WORLD AND ABBASI TRADE LIFE

Abstract

In human and community life; in addition to politics, religion and art, trade also holds an important place. Trade plays an important role in the wealth of a region. The trade, which started with the first communities, became systematic with the first cities and gained an international dimension with Rome. The Abbasids changed the direction of trade in a positive way. They turned their geography into a trade field. In this study, trade life will be mentioned. Then, the general course of trade before Islam will be examined. Then, in the period of Abbasids, the general life of trade will be emphasized.

Key Words: Trade, Historical Process, Abbasids

Giriş

İbn Haldun ticareti; mal ve eşyayı ucuz fiyata alıp yüksek fiyata satmak suretiyle elde edilen kazanca verilen ad şeklinde tanımlamaktadır.¹ Ticaretin ve tüccar sınıfın ortaya çıkması, meslekler arasında koordinasyonu sağlayacak bir aracı sınıfa ihtiyacın sonunda ortaya çıkmıştır. Bu durum şöyle ifade edilmiştir; çiftçiler çift için gerekli araçların olmadığı yerlerde iş yapar, demirciler ve doğramacılar ise çiftliğin olmadığı yerlerde, bunlar birbirlerine ihtiyaç içindeler, her biri sahip olduklarını değiş-tokuş ederek bir diğerine vermek suretiyle ihtiyaçlarını karşılarlar. Ancak marangoz bu aletleri yaptığı sırada

* Arş. Gör., Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, e-posta: ynsarfglu@gmail.com

¹ İbn Haldun, *Mukaddime*, haz. Süleyman Uludağ, Dergâh Yayınları, İstanbul 1982, 354.

Gönderilme Tarihi: 2019-05-31

Kabul Tarihi: 2019-07-08

çiftçilerin bunlara ihtiyacı olmayabilir, çiftçinin buna ihtiyaç duyduğu sırada marangozun gıda maddelerine ihtiyacı olmayabilir. Bu da sorun yaratır, bu krizden doğan ihtiyaçla çeşitli aletlerin alınıp satıldığı, çiftçilerin ürünlerinin konabileceği mekânlar ortaya çıkmıştır. Bu mekanlı işleten aracı bir sınıf olan tüccarlar ortaya çıkınca, bu sayede piyasalar oluşmuştur. Bu uygulamalar çeşitli şehir ve ülkelere yayıldığında, insanlar araç-gereç ve gıda maddelerini elde etmek ya da bunları nakletmek için başka yerlere seyahat etmişlerdir. Böylece iktisadi işleyiş örgütlü bir hale gelmiştir. Bunları taşıyan sınıf olarak da tüccar sınıfı ortaya çıkmıştır.²

Ticaret için tüccar sınıfının olması yeterli olmayıp, bunun için bir mübadele aracı gerekmiştir. Başlangıçta mübadele aracı olarak trampa³ yöntemi kullanılmıştır. Bu yöntem ürünlerin birbiriyle takasıyla gelişmiştir. Ardından kütle halinde değerli madenler aracı yapılarak ödeme gerçekleştirilmiştir. Paranın değerli madenler üzerinden basılmasıyla birlikte ticaret asıl rayına oturmuş, alışveriş kolaylaşmıştır. Para olarak ifade edilen bu mübadele aracı, başlangıçta gerçek değere dayanan madenler üzerinden gelişmiştir. Sonra mübadele aracı olarak, sak, poliçe ve kredi sistemi doğmuştur.⁴

Ticaretin doğma ve gelişme devrelerinde takip edilen bazı hususlar bulunmaktaydı. Ticaret bir güven üzerinden tesis edilmekte olup, kendi iç disiplinine sahiptir. Az bulunan ürünleri, yüksek talebin olduğu bölgeye taşımak ticaretin önemli politikalarındandı. Kazanılan para yatırıma dönüştürüldüğü oranda ticaret gelişmekteydi. İdareci konumunda olanların ticaretten uzak durmaları gerektiği de ticaretin önemli özelliklerindendi. İdarecilerin eline geçtiğinde bir tekelleşme meydana getirir ve ticarî akış bozulur düşüncesiyle ticarî faaliyetler genellikle sivil bir şekilde sürdürülmüştür.

Kadim İran geleneğinde ticaret politikası şu sözlerle ifade edilmektedir: “Bir ticaretten kazanamıyorsanız onu bırakın ve başka bir işle uğraşın, bir yerde rızık bulamıyorsanız orayı değiştiriniz. Bir tüccar olarak ihtiyaç duymayacağınız şeyi almayınız. Zira onsuz yapamayacağınız bir şeyi satmak

² Gazzâlî, İmam Ebu Hamid Muhammed b. Muhammed, *İhya-i Ulumu'd-Din*, çev. Ali Arslan, Arslan Yayınları, İstanbul 1981, 3-4, 75-76; Ahmed Midhat, *İktisat Metinleri*, sad. ve haz. Erdoğan Erbay-Ali Utku, Çizgi Felsefe Yayınları, Konya 2005, 108; Richard C. Foltz, *İpek Yolu Dinleri*, çev. Aydın Aslan, Medrese Yayınları, İstanbul 2006, 16; S. M. Ghazanfar-A. Azim Islahi, “Bir Arap Skolastiğinin İktisat Düşüncesi”, *Ortaçağ İslam İktisat Düşüncesi*, Klasik Yayınları, İstanbul 2015, 56-57.

³ Trampa; Muayyen hale getirilmiş iki malın birbiriyle değişimi konu edinen akid. Bkz. Bilal Aybakan, “Trampa”, *DİA*, TDV İslam Ansiklopedisi, c. 41, İstanbul 2012, 305.

⁴ Gazzâlî, c. 3-4, 75-76; Ahmed Midhat, 108; Ghazanfar, A. Azim Islahi, “Bir Arap Skolastiğinin İktisat Düşüncesi”, 56-57.

zorunda kalırsınız. Ticaretin en hayırlısı kazandırandır.⁵

Ticaret doğası itibarıyla serbest bir pazar istemektedir. Ortaçağ zaman diliminde Avrupa’da kilise, tüccarları “adil fiyat” a zorlarken, İslam aleminde serbest bir piyasa söz konusu olup, Hz. Peygamber’in pazarda ürünlere fiyat koymaması da buna örnek gösterilmektedir. Bu nedenle Avrupa’da “tüccarın Tanrı’yı memnun etmesi güçtür” deyimini kullanılmıştır.

İslamiyet hayatın içinde bir din olarak mensupları için hayatın her alanında hükümler vazetmiştir. Ticaret iktisadın önemli bir parçasını oluşturduğundan, İslamiyet ticarete önem vermiştir. Ticarete kaidelerin sağlam tutulması bu hükümlerin başında gelmektedir. Yapılan ticaretin ve ticaretten dolayı meydana gelen borç alışverişinin yazılması istenmektedir. Bu nedenle İslam geleneğinde tereke defterleri oluşmuştur.

Bir nevi komisyonculuğa benzeyen üreticiyi mağdur eden satış yasaklanmış, bununla hem üretici korunmak istenmiş hem de tekelliliğin önüne geçilmesi hedeflenmiştir. Satıcı ile alıcı arasında oluşan sözleşme, icap ve kabul kavramları temelde belirlenmiş olup, buna göre “ taraflar bunları kullanmadıkları sürece alışverişi bozabilirler” hükmüyle bir anlamda pişmanlık, cayma hakkı sağlanmıştır. Dünyanın bir pazar yeri mantığı anlayışı ve dünya ahiret denkleminin ticaret temelleri üzerine kurulması, hem ticarete verilen önemi hem de din ve iktisadın birbiriyle ilişkili olduğunu yansıtmaktadır. Alışverişte tartı önemsenmiş, satış yapıldığında mutlaka tartılması öğütlenmiştir.⁶

Hz. Peygamberin doğru tüccarın, peygamberler, sıddıklar, şehitler ve salihlerle birlikte olduğunu belirtmesi, hem bu anlamda oluşan ahlak için bir dayanak, hem de ticarete teşviktir.⁷ Bir malın fiyatı belirlenirken belirleyici kimsenin bilirkişi olması bir kriter olmuştur. Kusurlu malın satılmaması genel bir ilke olarak kabul görmüştür. Ticaret iki kişi arasında bir anlaşmayı gerektirdiğinden ancak reşit ve akıllı olan taraflar arasında gerçekleşebilmesi öngörülmüştür.⁸

1. İslamiyet Öncesinde Ticaretin Tarihsel Süreci

İhtiyaç duyulan ürünlerin birbirleriyle değiştirilmesi zorunluluğuna binaen ortaya çıkan ticaret, öncelikli olarak mesleklerin birbirleriyle irtibatını sağlamak için doğmuş, zamanla bir aracının ortaya çıkmasıyla birlikte onunla devam etmiştir. İlk olarak yerel anlamda bir işleve sahip olan ticaret, asıl

⁵ Cahız, *Ebu Osman Amr b. Bahr b. Mahbub el-Kinani, el- Laysi, et- Tebessur bi’Ticare*, çev. Mahfuz Söylemez, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Ankara 2001, 308.

⁶ Buhari, *Buyû*, 34, 42, 51, 71.

⁷ İbn Mace, *Ticaret*, 12.

⁸ Gazzâlî, c. 2, 172.

anlamını uluslararası bir konuma kavuşmasıyla bulmuştur. Ticaretin ortaya çıkışı avcılık-toplayıcılık dönemine kadar gitmektedir. Avcılık-toplayıcılık dönemlerinde rastlantı sonucu karşılaşan kabilelerin, ihtiyaç duydukları şeyleri değiş tokuş etmeleri sonucunda, ilk ticarî faaliyetlerin ortaya çıktığı ifade edilmektedir. 10. yüzyılda dahi bu tarzda ticaretin yapılması geçmişinin bu minvalde gerçekleştiğine kanıt olabilmektedir.⁹ Bu dönemde doğal bir akışa sahip olan ticaret, tarım hayatıyla insanın yerleşik hayata başlamasıyla birlikte örgütlü bir hale gelmiştir. İlk dönemde nispeten dar bir sahada gerçekleşen ticaretin yaygınlık kazanması ise şehirlerin ortaya çıkışıyla birlikte mümkün olmuştur.¹⁰

Ticaret, meslekler arasında koordinasyonu sağlayacak bir aracı sınıfa ihtiyaçla ortaya çıkarken, bu işi ve işleyişi tüccar denilen bir sınıf üslenmiştir. Geleneksel yaşam biçimine alışmış bir toplum için uluslararası ticaret yapmak basit bir olay değildir. Kazanç isteği olmasına rağmen, bu risk barındırdığı için ticaret ilk zamanlarda sivil olarak işlememiştir. Bu nedenle ticaret ilk zamanlarda daha ziyade bir misyonun temsilcileri tarafından yapılmıştır.¹¹

Eskiçağ'da ticaretin bazı sınırları ve dinamikleri vardı. Bu dinamiklerden en önemlisi coğrafyaydı. Bu dönemde her şeyden önce coğrafyayı bilme noktasındaki sınırlı bilgilerle orantılı olarak ticaret de sınırlı kalmaktaydı. Belli bölgelerin ötesindeki yerler bir muğlaklığa sahipti ve buralar hakkındaki bilgiler efsanelerden ibaretti. İlk zamanlarda ticaretin önemli bir dinamiği politik münasebetlerdi. Zamanla ticaret politik gücün de üstüne çıkarak daha evrensel bir niteliğe sahip olabilmıştır. Bu dönemde ticarete önemli bir hadise ise hem alıcı hem de satıcı olarak ticaretin en önemli paydaşının idare merkezinin olmasıydı. Bu nedenle burası ve onun yönetildiği kralın evi ticaretin yapıldığı başlıca yerlerdendi.¹²

Ticarî faaliyetler örgütlü bir şekilde, ilk şehir devletinin ortaya çıktığı Mezopotamya'da ortaya çıkmıştı. Mezopotamya Anadolu, İran ve Mısır arasında coğrafi bir bölge olduğundan ticareti, doğal olarak kendisini kuşatan bu bölgeler arasında gerçekleşmekteydi. Bahsi geçen bu coğrafi bölgeler ayrı ayrı siyasi otoriteler tarafından yönetilmekteydi. Coğrafi birliğin olmadığı bu bölgelerde ticaret de bundan etkilenmekteydi. Mezopotamya coğrafyasında hüküm süren Babiller döneminde ticaretin sınırları Anadolu, Mısır ve Yemen'e kadar uzanmıştı. Bu dönemde Mezopotamyalı tüccarlar Horasan bölgesine kadar gitmekteydi. Antik dönemde Mezopotamya devletlerinin ticarî

⁹ İbn Fadlan, *İbn Fadlan Seyahatnamesi*, çev. Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2015, 72.

¹⁰ Philip D. Curtin, *Kültürlerarası Ticaret*, çev. Şaban Bıyıklı, Küre Yayınları, İstanbul 2008, 2.

¹¹ Richard Foltz, *İpek Yolu Dinleri*, çev. Aydın Aslan, Medrese Yayınları, İstanbul 2006, 16.

¹² Ahmet Rıza Bekin, *İpek Yolu*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1981, 27, 39.

faaliyetlerinin uzandığı sınır 1500 kilometreye ulaşmaktaydı. Sonraki dönemler esas alındığında bu ticaret sahasının çok sınırlı kaldığı görülmektedir. Anadolu'dan Mezopotamya'ya akan iki önemli nehir olan Fırat ve Dicle, bu dönemde Anadolu'dan getirilen mallar için taşımacılıkta kullanılmaktaydı. Nehir taşımacılığıyla birlikte Mezopotamya'dan Anadolu'ya kara taşımacılığı da mevcuttu. Örneğin Asurlular döneminde Kültepe'ye¹³ kadar eşeklerden oluşan kervanlarla ticaret yapılmaktaydı.¹⁴

Ticaretin gerçekleştiricisi tüccarlar, ticaretin örgütlü bir şekilde yapıldığı Mezopotamya şehir devletlerinde bir nevi "kralın vekili" olarak bu işlevi yerine getirmişlerdir. Bunlar başlangıçta bu işe sefirlik veya postacılıkla başlamışlar, zamanla zanaatın ve zanaat kollarının gelişmesiyle bağımsız bir tüccar sınıfı ortaya çıkmıştır.¹⁵

Mezopotamya bölgesine çeşitli bölgelerden ham ve işlenmiş madenler, orman ürünleri, yünlü ve keten dokumaları gibi ürünler getirilmekteydi.¹⁶ İlk zamanlarda özellikle devletin ihtiyaç duyduğu ticarî mallar; yapı taşı, kereste, madenler, yün ve deriydi. Fırat nehri yoluyla mermer ve bazalt ithal edilirdi. Farklı bölgelerden farklı ürünlerin ithal edildiği Mezopotamya'ya, Amanoslar'dan kereste, Elam ülkesinden bakır, Toroslar'dan gümüş ve Mısır'dan altın gelmekteydi.¹⁷ Eskiçağ'da Mezopotamyalı tüccarlar Horasan'dan Mezopotamya'ya lacivert ve benzeri değerli taşları ithal ederdi. Asurlular döneminde Anadolu'dan altın, gümüş ve hububat ürünleri, yine Horasan'ın da içinde bulunduğu İran'dan da bakır ithal edilirdi.¹⁸

Mezopotamya'da ticarî faaliyetlerin örgütlü bir şekilde başlamasıyla ticaret hukuku da ortaya çıkmıştı. Bunun ilkeleri siyasi erk tarafından belirlenip, uygulanmaktaydı. Bunlar; borç, kefil ve senet gibi hukuk kurallarından oluşmaktaydı. Bu dönemde ticarete senet ve bununla ilgili olarak mühür kullanılmaya başlanmıştı. Ticaret için gerekli sermaye, bankerlik işlerini yürüten tapınak tarafından sağlanmaktaydı. Tapınak sermayeyi faizle vererek ticaretin akışına müdahalede bulunmamaktaydı. Ticarî faaliyetlerin örgütlü bir şekilde işlediği Mezopotamya'da, yapılan alışverişin muhasebesinin bir gereği olarak yazı da ortaya çıkmıştı. Çivi yazısı olarak bilinen bu yazı kil tabletler üzerine yazılmaktaydı. Yazının kullanımı hem ticareti geliştirmiş hem

¹³ Kültepe; Antik dönemden kalan bir yerleşim birimi olup, bugün Kayseri civarındadır. Mehmet İpşirli, "Kayseri", *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 2002, XXV, 96.

¹⁴ H. S. Selen, *Ticaret Tarihi*, Devlet Basımevi, İstanbul 1938, 2-4; Curtin, 76, 79-80, 85; Kenan Mortan-Önder Küçük Ertan, *Çarşı, Pazar, Ticaret ve Kapalı Çarşı*, İş Bankası Yayınları, İstanbul 2010, 3.

¹⁵ Foltz, 16.

¹⁶ Mortan-Ertan, 3.

¹⁷ Selen, 2-4.

¹⁸ Curtin, 80, 85.

de yazılı bir kültürün oluşmasını sağlamıştır. İktisadi bir gereklilikle ortaya çıkan yazı insanların hayatını bir bütün olarak da etkilemiştir. Mezopotamya şehir devletlerinde başlayan örgütlü ticaret, Mezopotamya'nın dışına da taşarak uluslararası bir boyuta ulaşmıştır.¹⁹

Eskiçağ'da Orta Asya ticareti İskitler dönemine kadar gitmektedir. Dinyeper²⁰ yolunda yapılan arkeolojik kazılar, bu coğrafyadaki ticaretin izlerini ortaya çıkarmaktadır. Buna göre Orta Asya'nın kuzeyindeki ticaret yolu, Dinyeper'den Baltık'a kadar bir sahayı kapsamaktaydı. Bu yol üzerinde en çok ticareti yapılan ürün ise kehribardı. Bu nedenle bu yola "kehribar yolu" da denilmekteydi.²¹

Mısır, Afrika'nın Akdeniz, Mezopotamya ve hatta Anadolu'ya uzayan kapısı konumundaydı. Afrika'da üretilen ürünler, bu ülkedeki siyasi otorite ve ticarî ağ sayesinde bahsi geçen bu coğrafi bölgelere ihraç edilmekteydi. Mısır'da Nil ve Kızıldeniz ile Afrika ve Yemen arasında suya dayalı bir taşımacılık meydana gelmişti. Bu ülkenin iç Afrika ile de bir ticarî ağı bulunmakta ve buradaki ticaret kara taşımacılığıyla gerçekleşmekteydi. Mısır'ın Yunanistan ile olan ticareti ise Akdeniz üzerinden idi. Buraya ihraç edilen başlıca ürünler; tütün, abanoz, sarı sakız ve altındı. Mısır'ın Afrika ile olan ticaretinin başında da altın gelirdi. Antik dönemde Yunanistan ile olan ticarete en önemli ürün obsidyen taşıydı. Bu dönem için obsidyen, bıçak ağız yapımı ve çeşitli eşya yontmada kullanılan önemli bir üründü.²²

Roma devletinin ortaya çıkışına kadar ticarî faaliyetler ekseriyetle birbirine yakın şehir ve köyler arasında gerçekleşmişti. Genellikle uluslararası bir boyuta ulaşmayan ticarî faaliyetlerin payı sınırlı kalmıştı. İtalya merkezli kurulan Roma medeniyetinin, İtalya'dan başlayarak geniş bir coğrafyaya sahip olması ve bu geniş coğrafyada siyasi birliği gerçekleştirmesi ticaretin gelişmesini etkileyen önemli bir sebepti. Tüccar sınıfına sağlanan hukukî güvence, geniş bir coğrafya içerisinde aynı dil, tek bir idare ve aynı para biriminin kullanılması bu gelişimin önemli başka sebeplerindendi. Ticaret için gerekli olan yollar, Roma coğrafyasının geneline teşmil edilmeye çalışılmıştı. Bu geniş coğrafya içerisinde yapılan yollarla sağlanan ticarî hareketlilik, uluslararası bir boyut kazanmıştı. Roma başkentine bağlanan 29 yolun varlığı da Eskiçağ dünyasında oldukça yüksek bir rakamdı. Yol yapımı kadar yolun güvenliği de önemli bir meseleydi. Kara yollarının güvenliğinin yanı sıra, denizde de güvenliğin sağlanmasıyla ticaretin akışı emin bir şekilde gerçekleştirilmişti. Böylece Akdeniz'in hem batı hem de doğusuna hakim olan

¹⁹ Curtin, 87; Mortan-Ertan, 3-5.

²⁰ Dinyeper diğer adı Özi, adını Rusya ile Ukrayna arasında uzayan bir nehirden almaktadır.

²¹ Selen, 11-12.

²² Curtin, 88-89.

Roma, bu hinterland içerisinde geniş bir ticarî ağa sahip olmuştu. Bu dönemde ticaretin gelişmesinin bir sebebi de başkent Roma'nın büyüklüğü ve yoğun bir nüfusa sahip olmasıydı. Roma'yı yönetenlerin yanı sıra, zenginlerin bu şehirde ikamet etmesi bir canlılığı beraberinde getiriyor ve ticaret ürünlerini buraya çekiyordu. Başkent Roma şehri; İspanya, Galya, Tunus, Suriye, Rodos, Sicilya, Toskana, İngiltere, Avusturya, Transilvanya, Afrika, Anadolu ve Baltık gibi oldukça geniş bir coğrafyadan beslenmekteydi. Ayrıca Hindistan ve Çin de Roma'yı besleyen uzak ülkelerdi. Bu geniş coğrafyalardan ihtiyaç duyulan her türlü ürün başkente ulaştırıldığı için, başkent Roma hareketli ve önemli bir ticaret merkeziydi.²³

Bizans Devleti Roma döneminde açılan ticaret yollarını aktif hale getirerek, doğu-batı arasında köprü işlevi görmeye başlamış ve ticarî akıştan önemli gelirler elde etmişti.²⁴ Doğudan Batıya giden ticaret yolları üzerinde yer alan Sasanilerin Bizans'ın ticarî akışına engel olmalarıyla ticaretten elde ettiği pay sınırlandırıldığından, Bizans ticaret yolu için bir çıkış arayarak, Sasani etkisini kırmaya çalışmıştır. Bu çabalardan biri; Karadeniz'in kuzeyindeki ticaret yolunu aktif hale getirmek olmuştur. Bizans'ın kuzey ticaret yolunu canlandırma girişimlerinde Türklerin de önemli rolü olmuştur. Bizans batı yönüyle olan ticaretinde ise Venediklilere imtiyaz sağlamış, bu imtiyazla batı ile doğu arasındaki ticaretin taşıyıcısı olmuşlardır.²⁵

İran coğrafyası Basra körfezi, Hint körfezi ve Hazar deniziyle bağlantılı bir bölge olup, bu coğrafya karadan doğuya Asya'nın içlerine, yani Türk ülkelerine ve Çin'e, batıdan Anadolu'ya güney batıdan Arabistan'a ve dolaylı olarak da Mısır'a bağlanmaktaydı. İran coğrafyasında ticaretin geçmişi, bu coğrafyada kurulmuş ilk siyasi otorite Medler dönemine kadar gitmektedir. Medler Mezopotamya'da hüküm süren Asurlular ile ticaret yapmışlardır. Medler'den sonra bu coğrafyada hüküm süren Persler, Sard'a²⁶ kadar geniş bir coğrafyada siyasi birlik sağlayarak bu sayede geniş bir ticaret ağı kurmuşlardır. Onlar, ticaret için gerekli yol ve bu yollar üzerinde gerekli konaklama mekanları yapıp, ticareti emniyete alarak, ticarî hareketliliği sağlamışlardır. Büyük İskender'in İran'a hakim olduğu dönemde ticaret ağı daha da genişlemiş

²³ W. Heyd, *Yakın-Doğu Ticaret Tarihi*, çev. Enver Ziya Karal, TTK Yayınları, Ankara 1975, 3; Selen, 13-15; Ray Laurence, "Roma Dönemi İtalya'sında Kara Taşımacılığı: Maliyetler, Pratikler ve Ekonomi", *Ticaret, Tüccarlar ve Antik Kent*, haz. Helen Parkins-Christopher Smith, çev. Ömür Harmanşah, Homer Kitabevi, İstanbul 2010, 127; Jeremy Paterson, "Roma Dünyasında Ticaret ve Tüccarlar: Ölçek, Yapı ve Örgütlenme", *Ticaret, Tüccarlar ve Antik Kent*, haz. Helen Parkins-Christopher Smith, çev. Ömür Harmanşah, Homer Kitabevi, İstanbul 2010, 136, 143.

²⁴ Selen, 17-19.

²⁵ Heyd, 15-17; Mortan-Ertan, 36, 41.

²⁶ Manisa civarında bir bölgedir.

ve ticarî hareketlilik artmıştır. Buna rağmen ticaretin temel bir unsuru olan üretimin sınırlılığı bu dönem ticaretinin de sınırlı kalmasına neden olmuştur.²⁷

İran'da hüküm süren Sasanilerin (226-651) en büyük rakipleri Bizans'tı. Bu iki devletin mücadelesinde, ticaret yollarının üzerinde yer alan Sasaniler, ticarî avantaj elde etmiş ve Bizans'ı ana ticaret yollarından uzaklaştırmışlardı. Hem Basra körfezini Hazar denizinin önemli bir kısmını hem de Çin'den gelen kara ticaret yollarını kontrol altında tutan Sasaniler, aynı zamanda Basra körfezinden çıkarılan inci ve mercan gibi değerli takıların ticaretinden de önemli ölçüde gelir elde etmişlerdi.²⁸

İslamiyet öncesinde Arap yarımadasında da benzer ticarî gelişmeler yaşanmıştır. Arabistan yarımadası konumu dolayısıyla stratejik bir noktadaydı. Hint körfezinden Arabistanın en güneyi olan Yemen'e, buradan Arabistan içlerine doğru ticaret yolları gelişmişti. Bu yarımada'nın bir avantajı da Kızıldeniz'di. Kızıldeniz, Afrika ve Arabistan yarımadası arasında köprü vazifesi görmekteydi. Kızıldeniz'den Habeşistan ve Mısır gibi bölgelere uzanan ticaret yolları oluşmuştu. Hindistan'dan getirilen ürünler, Mısır ve Akdeniz üzerinden Anadolu, Bizans ve Avrupa'ya ulaştırılmaktaydı. Diğer bir yol ise karadan giderek, yarımada'nın içlerinden Suriye, Irak ve İran'a uzanmaktaydı. Eskiçağ'da zaman zaman Taif'ten çıkan kervanlar Horasan bölgesine kadar gitmekteydi.²⁹

Arabistan yarımadası bir nevi transit ticaret güzergâhı üzerinde bulunduğundan bu transit geçişten de önemli ölçüde kârlar elde etmekteydi. Sasanilerin Bizans'a ticaret yollarını kapatması, Bizans'ı alternatif ticaret yollarına yönlendirirken, bu alternatiflerden birisi de Arabistan yarımadası olmuştu. Bizans, Kızıldeniz'in Afrika tarafında yer alan Habeşistan ile de anlaşma sağlamıştı. Arabistan'dan gelen bir ticaret yolu Habeşistan'dan Mısır'a ve oradan da Akdeniz'e yönlendirilmişti.³⁰

İslamiyet öncesinde Bizans, Hz. Peygamberin dedesi Abdülmuttalib'e imtiyaz tanımış ve onun ticaret kervanları için hukukî statü oluşturmuştu.³¹ İslamiyet'ten önce Hz. Peygamberin ailesi gibi Hz. Ebubekir ve Hz. Ömer'de Suriye ve Yemen pazarlarına giderek ticaret yapmışlardır.³² Hamidullah ve bazı

²⁷ Selen, 9-10; Amélie Kuhrt, "Eski Asur Tüccarları", *Ticaret, Tüccarlar ve Antik Kent*, haz. Helen Parkins-Christopher Smith, çev. Ömür Harmanşah, Homer Kitabevi, İstanbul 2010, 28-29.

²⁸ W. Heyd, *Yakın-Doğu Ticaret Tarihi*, çev. Enver Ziya Karal, TTK Yayınları, Ankara 1975, 11; Ahmet Rıza Bekin, *İpek Yolu*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1981, 42, 61.

²⁹ Heyd, 29; Neşet Çağatay, *İslam Dönemine Dek Arap Tarihi*, TTK Yayınları, Ankara 1989, 29-30, 33.

³⁰ Heyd, 12.

³¹ Çağatay, 155.

³² Muhammed Hamidullah, *İslam Peygamberi II*, çev. Salih Tuğ, İrfan Yayınevi, İstanbul 1980,

kaynaklar Hz Peygamber'in Yemen'deki bir iki panayıra katıldığına dair haberler nakletmektedir.³³

Arabistan yarımadasında ticaretin gelişmesinde Mekke'nin durumu da önemli bir etkendi. Mekke coğrafî anlamda kurak olduğundan, burada ticaret dışında pek bir geçim kaynağı da bulunmamaktaydı. Mekke'de Kabe'nin olması nedeniyle buraya dünyanın çok çeşitli yerlerinden insanlar hac için gelmekteydi. Hac bu dönem için ticaretin bir sebebiydi. Gelen hacılar buraya ürün getirdikleri gibi, buradan aldıkları ürünleri de gittikleri bölgelere götürmekteydi. Araplar Kabe'deki bu döngüden dolayı ticaret kervanları oluşturarak, Mekke'ye hacıların ihtiyaç duydukları her türlü ürünü farklı bölgelerden getirirlerdi.³⁴

Arabistan yarımadasında ilk dönemden itibaren ticaret yollarında deve kullanılmış ve ticaret kervanları düzenli bir şekilde seyretmiştir. Yarımada'nın Taif ve Medine gibi bazı vahalarında hurma, üzüm ve benzeri bitkiler yetişmekteydi. Özellikle üzüm ve onun mamulu olan şarap Taif'te ticarete konu olmaktadır. Ayrıca deri ve benzeri ürünler de ticaret ürünleri arasında yer almaktadır.³⁵

2. Abbasîlerde Ticaret Hayatı

İslamiyetle birlikte Arabistan ticaretinde birikimden de istifade edilerek ticarî işleyiş daha düzenli bir çerçeveye koyuldu. Hz. Peygamber döneminde Arabistan yarımadasının tek bir idarî yapı altına alınması, ticaretin Yemen'den Suriye'ye kadar kesintiye uğramadan devam etmesini sağlamıştır. Hz. Peygamber, Medine mescidini inşa ettikten sonra Medine çarşısını da bir düzene sokmuş, buraya denetlemesi için bir de muhtesib atamıştır.³⁶ Söz konusu çarşıda var olan ticaret vergisi kaldırılarak, ticaretin gelişimi desteklendi.³⁷ Mekke fethedilmeden önce, Müslüman olmayan bir idarî yapıyla transit geçişler için yapılan anlaşmalar sonraki dönemler için hukukî örnek kabul edildi.³⁸ Hz. Ömer döneminde sınırların genişlemesiyle birlikte ticaret

999; Çağatay, 155.

³³ Hamidullah, *İslam Peygamberi II*, 1009.

³⁴ Hamidullah, *İslam Peygamberi II*, 999; Çağatay, 155.

³⁵ Çağatay, 154.

³⁶ Şeyzerî, Abdurrahman b. Nasr, *Nihayetu'r-Rutbe fi Talebi'l-Hisbe*, haz. Abdullah Tunca, İstanbul 1993, 17; Ünal Kılıç, *Peygamber ve Dört Halife Günlerinde Şehir Yönetimi ve Valilik*, Yediven Yayınları, Konya 2004, 55.

³⁷ Mustafa Fayda, "Hz. Ömer ve Ticaret Malları vergisi Veya Üşür", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. 24, S. 1, Ankara 1984, 172.

³⁸ Müşrikler Hudeybiye anlaşmasının sağladığı imkanla kervanlarını Medine'den Suriye'ye götürmüşlerdi. İbn Sad, Muhammed b. Sad b. Meni el-Haşimî el-Basrî, *Tabakat I*, çev. Musa Kazım Yılmaz, Siyer Yayınları, İstanbul 2015, 97-108.

sahası daha da genişlemişti. Bu dönemde hem yerel hem de uluslararası ticaretin bir bedeli olarak ticaret vergisi alındı.³⁹

İslamiyet'in yayılışıyla birlikte Roma ve Bizans döneminde oluşturulan eski Akdeniz ticaret ağı da zayıflatıldı. Yeni ticaret ağı Emeviler döneminde Şam merkez olmak üzere kurulurken, Abbasîler döneminde merkez Bağdat oldu. Bilim, kültür, sanat ve özellikle de iktisadî gelişmelerin ön planda olduğu Abbasîler dönemi, ticaretin de gelişip serpildiği bir dönem oldu. Abbasîler döneminde aşağıda görüleceği üzere ticaretin gelişmesinin bazı sebepleri bulunmaktadır.

Ticaretin gelişmesi için önemli bir koşul, siyasi birliğin olmasıdır. Abbasîler geniş bir coğrafya üzerinde hâkimiyet sağlamışlardı. Bu dönemde İslam devletinin sınırları, 10 milyon kilometrekareye ulaşmıştı. Bu Romanın sahip olduğu 4.5 milyon kilometre karelik sahanın iki mislinden daha fazlaydı. Geniş bir coğrafya ve bu coğrafya üzerindeki tek bir idari otorite ticaret için arzulan bir durumdur.⁴⁰ Makdisî Abbasî devletinin bir uçtan diğer uca olan sınırını 2600 fersah⁴¹ olarak vermektedir.⁴² İbn Havkal, Doğu/Maşrik bölgesinde Fergana'dan başlattığı sınırlara Horasan, Fars, Irak, Arabistan yarımadası ve Yemen gibi bölgeleri dahil etmekte ve bu coğrafyanın tamamının gezilmesi için beş ay gibi bir zaman tayin etmektedir. Diğer kısmı olan Batı/Mağrib sınırı ise; bu dönemde Rum ülkesi olarak ifade edilen, Bizans, Şam, el-Cezire olarak da nitelenen Mezopotamya, Kuzey Afrika, Mısır ve Endülüs'tü. Bu kısmın gezilebilmesi için ise dört ay gibi bir zaman öngörmektedir. Bu geniş coğrafyanın gezilebilmesinin dokuz ay gibi bir zaman gerektirdiği anlaşılmaktadır.⁴³ 10. yüzyılda üç parçalı İslam dünyasında bile bütün halinde sınırları olmayan bir dünyanın varlığı ticaretin kesintiye uğramadan devam etmesini sağlamıştır.⁴⁴

Abbasîler Akdeniz, Basra körfezi, Hazar, Hint denizi ve körfezlerine hakimlerdi. Bu önemli ticarî geçiş noktalarıyla birlikte, daha uzak ülkeler olan Çin ve Japonya ile de ticarî bağlantıları bulunuyordu. Bu dönemde oluşturulan ticarî ağ Baltık'a kadar uzanıyordu. Bütün bunlar geniş bir ticaret ağının kullanılması ve işlemesi için önemli faktörlerdendi.⁴⁵ Baltık ülkelerine kadar

³⁹ Mustafa Fayda, "Hz. Ömer ve Ticaret Malları vergisi Veya Üşür", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Ankara 1984, 172.

⁴⁰ Selen, 19.

⁴¹ Fersah; yaklaşık 5 ya da 5,5 kilometrelik uzaklık ölçüsü, "Fersah", TDK Sözlüğü.

⁴² Makdisî, *Ebu Abdullah Muhammed b. Ahmed, Ahsenu't-Tekâsîm fi Marifeti'l-Ekalim*, ed. Fuat Sezgin, Frankfurt 1992, 17.

⁴³ İbn Havkal, *Suretu'l-Arz*, haz. E.J. Brill, Leiden University Press, Leiden 1939, 17.

⁴⁴ Curtin, 132; Maxime Rodinson, *İslamiyet ve Kapitalizm*, çev. Orhan Suda, Gün Yayınları, İstanbul 1969, 65, 93-94.

⁴⁵ Andre Miquel, *Arap Coğrafyacılarının Gözünden 1000 Yılında İslam Dünyası ve Yabancı Diyarlar*,

uzanan İslam sikkeleri de Abbasîler dönemindeki ticaret ağının genişliğini vurgulayan önemli bir göstergedir.⁴⁶

Abbasîler döneminde ticaretin gelişmesinin önemli sebeplerinden birisi de devletin izlediği iktisadî politika idi. Devletin iktisada müdahalesinin sınırlı olması, iktisadın serbest biçimde gelişmesini sağlamıştır. Bu serbestlik ticaretin gelişmesinde etkili olmuştur.⁴⁷ Dinî buyruklar da İslam şehirlerinde ticaretin gelişmesine katkı sağlamıştır, bunun en güzel örneği kutsal topraklara yapılan hac farızasıdır. Hac Müslümanlar arasında irtibat sağladığı gibi, Müslüman memleketler arasında da ticaret bağlarını kurmakta ve de sağlamlaştırmaktaydı.⁴⁸ Mekke, hac vesilesiyle gelen Müslümanlar için bir merkez olup, İslam aleminin dört bir yanından gelen Müslümanların dinî ve kültürel bağlarını güçlendirmelerine fırsat vermekte ve aynı zamanda ticarete de vesile olmaktaydı.⁴⁹ Bu dönemde ticarete katkı sağlayan etkenlerden birisi de bilimsel gelişmelerdi. Matematik ve coğrafya alanında da farklı millet ve dillerden yapılan tercüme, bu bilimlerde gelişmelere sebep olmuştur. Matematik bilimindeki gelişmeler hesap kitap işlerini kolaylaştırmıştır. Coğrafya biliminin gelişimiyle birlikte, İslam coğrafyacıları eserlerinde bölgeleri ve o bölgedeki yerleşim birimlerini gösteren haritalar kullanıldı ve elde edilen yeni bilgilerle daha önce muğlak olan bölgeler bilinmeye başlandı. Bu gelişmeler de ticaretin gelişmesinde etkili oldu.⁵⁰

Ticaretin gerçekleşebilmesi her şeyden önce üretime bağlıdır. Üretimin yetersiz olduğu bir coğrafyada ticaretin gelişmesi zordur. Abbasîler döneminde gerekli olan kaynaklar, öncelikle devletin sahip olduğu coğrafyadaki kaynaklarla ve üretimle sağlanmıştır. Abbasilerin topraklarında ham maddesi olmayan kaynaklar ise ticaret vasıtasıyla sağlanılmaya çalışılmıştır. Bu dönemde iktisadın her alanında üretim artmıştır. Tarımdan, sanayiye ve ticarete yeni gelişmeler kaydedilmiştir. Yeni toprak alanlarını ortaya çıkarmak ve yeni sulama sistemleri oluşturmak için bataklıkların kurutulması çalışmaları yapılmıştır. Ziraat okulları açılarak, toprağın aktif ve verimli bir şekilde

Kitap Yayınevi, İstanbul 2003, 16; Curtin, 132; İbrahim Sarıçam-Seyfettin Erşahin, *İslam Medeniyeti Tarihi*, TDV Yayınları, Ankara 2014, 121.

⁴⁶ J. H. Kramers, *İslam Medeniyeti Tarihinde Coğrafya ve Ticaret*, çev. Ömer Rıza, Asarı İlmiye Kütüphanesi Neşriyatı, İstanbul 1934, 34.

⁴⁷ S. M. Ghazanfar, *Skolastik İktisat ve Arap Âlimleri*, “Büyük Kayıp Halka Tezinin Yeniden Değerlendirilmesi”, *Orta Çağ İslam İktisat Düşüncesi*, Klasik Yayınları, İstanbul 2015, 39.

⁴⁸ Kramers, 8, 40.

⁴⁹ İbn Cübeyr, *Endülüsten Kutsal Topraklara*, çev. İsmail Güler, İstanbul 2003, 57, 60, 74, 82.

⁵⁰ Corci Zeydan, *İslam Uygarlıkları Tarihi II*, çev. Necdet Gök, İletişim Yayınları, İstanbul 2012, 98-102; Onuncu yüzyılda özellikle İbn Havkal ve Makdisî eserlerinde harita kullanmışlardır. Geniş bilgi için bkz. İbn Havkal, *Suretu'l-Arz*, thk. E.J. Brill, 2. Basım, Leiden 1939; Makdisî, Ebu Abdullah Muhammed b. Ahmed, *Ahsenu't-Tekâsîm fi Marifeti'l-Ekâlim*, ed. Fuat Sezgin, Frankfurt 1992.

kullanımı için ıslahı, gübrelenmesi gibi faaliyetler öne çıkmıştır. Ziraatle ilgili eski bilgi ve birikimler derlenip, farklı dillerdeki eserler tercüme edildikleri gibi, bu anlamda yeni kitaplar da yazılmıştır. Bunun sonucu olarak ziraatı yapılan ürünler çeşitlendirilmiş ve bu ürünler İslam âleminin her bölgesine taşınmıştır. Aynı şekilde zengin maden yataklarının işletilmesi daha üst düzeye taşınmıştır. İnsanın temel ihtiyacı olan dokumacılıkta üretim artmıştır. İtiryat sanayi, değirmencilik işletmeleri de bu dönemde önemli düzeye ulaşmışlardır. Bütün bu ürünler ise bölgeler ve ülkeler arasında taşınarak ticari potansiyel arttırılmıştır. Orta Çağ'da ticarete konu olan ürünler; hububat, buğday, arpa, şeker, pirinç, üzüm, kayısı, susam ve diğer sanayi ürünleriydi. Yeraltı ve yerüstü kaynaklarına dayalı; demir, bakır gibi sanayinin yanı sıra, değerli maden ve taşlardan oluşan bir sanayi de bulunmaktaydı. Ayrıca dokuma, itiryat, kağıt gibi sanayi kolları gelişmişti. Bunların yanı sıra değirmen sanayi bütün sanayi, kolları için enerji desteği vererek üretime katkı sağlamaktaydı. Bütün bu iktisadî faaliyetler ticareti besleyen faktörlerdi.⁵¹

İktisadi hareketliliğin belirleyici merkezleri şehirlerdi. Abbasilerde bunun için en önemli şehir Bağdat olup, bu şehir sahip olduğu mutedil iklim, fiziki yapı sayesinde gelişime açıktı. Bağdat ayrıca önemli su yollarının kesişme noktasında olmasından dolayı, şehre ulaşım kolay sağlanmaktaydı. Basra körfezi gibi uluslararası boyutta ticarî faaliyetlerin yapıldığı bir merkeze yakın olması da şehrin ticarî önemini arttıran diğer bir etkendi. Burayı önemli kılan bir başka etken de Horasan yolu üzerinde bulunmasıydı. Bu yol ticaret için aktif bir şekilde kullanılmaktaydı. Fırat, Dicle nehirleri, Mısır, ve Mağrib bağlantıları, Hint, Çin, Bizans, İrminiyye ile bağlantılar Bağdat'ı öne çıkaran diğer sebeplerdendi.⁵² Bu şehrin hem önemli su yollarının hem de kara yollarının kesişme noktasında olması, bütün ticaret yollarının bu şehre çıkmasını sağlamaktaydı. Bu da Abbasîlerin ticaretinin gelişmesinde en önemli faktörlerden birisi olmaktaydı.⁵³

Bağdat'ta her meslek gurubuna ait büyük çarşıların yanı sıra, kurulan pazarlar ile ticaret oldukça hareketliydi. Bağdat İslam devletinin başkenti idi. Halife burada ikamet ettiği gibi önde gelen devlet adamları ve zenginler de bu şehirde oturmaktaydı. Mısır, Anadolu, Şam ve civarı, Medine havalisi kadar, İran coğrafyası özellikle de Horasan bölgesinden birçok ürün Bağdat'a getirilmekteydi. Bu durum şehir ticaretinin yoğun bir şekilde olmasını sağlamaktaydı.⁵⁴

⁵¹ Selen, 19-20.

⁵² Yakûbî, İbn Vazıh Ahmed b. İshak b. Cafer, *Tarihu'l-Yakubî*, Dâru Sadır, Beyrut, 273-274; Makdisî, *Ahsen*, 119-120, 302; Mortan-Ertan, 35-36.

⁵³ Mortan-Ertan, 35-36.

⁵⁴ Makdisî, *Ahsen*, 119; İbn Havkal, 240-242.

Ticaretin önemli bir yönünü teşkil eden taşımacılık, Abbasîler döneminde güvenli ve yeterli bir dereceye ulaştıca ticarî hareketlilik de artmıştır. Daha önceleri eşek, at ve benzeri hayvanlarla yapılan taşımacılıkta, İslamiyet'ten sonra deve yoğun olarak kullanılmaya başlanmıştı. Devenin taşımacılıkta yoğun kullanımıyla birlikte kara ticaretinin ticaretteki payı oldukça da artmıştır.

Kara taşımacılığının yanı sıra, diğer önemli taşımacılık deniz taşımacılığıydı. İslamiyet'le birlikte deniz taşımacılığının gelişmesi kara ticaretine de yansımış, İran'da Basra körfezi ve Hindistan'da Hint körfezi, Çin'de Hanfuya gibi şehir limanları, Hazar denizinde Rusya ve Kızıldeniz'de Afrika gibi coğrafyalardaki limanlara bağlantılı olarak iç taraflar ile deniz ticareti arasında ticaret ağları oluşturularak, iktisadî hayatta ticaretin payı yükseltilmiştir.⁵⁵ Abbasîler yol ve yol güvenliği kadar, bu yollar üzerinde inşa ettikleri ribatlarla tüccarın her türlü ihtiyacını düşünmüşlerdi. Bu ise ticaretin gelişmesini sağlayan bir başka unsurdu.⁵⁶

Abbasîler döneminde ticaret daha ziyade Çin ile yapılmaktaydı. Bu dönemde Bağdat'ta Çin mallarına ait bir çarşının oluşu da bu yoğun ticareti göstermektedir. Yapılan ticarete ise Çin'in önemli bir şehri olan Hanfuya öne çıkmaktaydı. Çin'e ticaret için giden Müslüman tüccarlar mallarını bu şehirde bırakır, buradan aldıkları mallar ile Bağdat'a geri dönerlerdi. 878 yılına kadar devam eden bu ticaret, Çin'deki Tang hanedanının yıkılıp, buradaki Müslümanların öldürülmesiyle kesintiye uğramıştır. Sonrasında yeni hanedan döneminde başlayan ticaret belli bir bölgeden öteye gidememiştir. Bundan dolayı bu tarihten sonra Çin ile ticarete mal değiş tokuşunun yapıldığı başka şehirler ortaya çıkmıştır. Abbasîler döneminde Çin ile başta ipek ticareti olmak üzere, çeşitli dokuma ürünleri ile cam eşya, kağıt, baharat, koku gibi malların ticaretini yapan tüccarların, bundan çok büyük servet elde ettikleri görülmektedir.⁵⁷

Bağdat'a Çin'den çelik, ipek, porselen, kağıt, mürekkep, eğer, keçe, tarçın, ve birçok bitki, Bizans'tan gümüş ve altın kaplar, ilaç, seramik, atlas, ipek, savaş atları, cariye, pirinç madenî, kilit, su mühendisleri, tarım uzmanları, Afrikadan kaplan derisi, palamut ağacı yaprağı, keçe, şahin doğan getirilmekteydi.⁵⁸

İslamiyet'le birlikte, özellikle Abbasîler döneminde Avrupa'nın

⁵⁵ Kramers, 32.

⁵⁶ İbn Hurdâzbih, *Ebu Kasım b. Abdullah, el-Mesalik ve'l-Memalik*, ed. M. J. de Goeje, Brill Press, Leiden 1967, 35, 46, 153.

⁵⁷ İbn Havkal, 281-282; Kramers, 8, 19, 26; Abdülaziz ed-Dûri, "Bağdat", *DİA, TDV Yayınları*, İstanbul 1991, IV, 429.

⁵⁸ Cahız, *Ticare*, 320-321.

ticaretteki payı, sadece İslam devletinin izin verdiği ölçüde gerçekleşmekteydi. Bu dönem için tarihçiler, “Avrupalıların Akdeniz’de bir tahta parçası dahi yüzdüremeyeceklerini” vurgulamaktadır. Hatta 10. yüzyılda Müslümanlar Alpler’de Garde-Frainet’de kurdukları askerî uç karakolarıyla, Batı Avrupa’dan doğuya geçmek isteyenleri kontrol altına almışlardı. Bu durum 10. yüzyılda Müslümanların Batı Akdeniz’i de kontrol ettiklerini ve bütün bir Akdeniz’in sahibi olduklarının göstergesi olarak görülmektedir.⁵⁹

Roma ile birlikte çöküş dönemi yaşayan Batı Avrupa’da ticaret ürünlerinin pazarlanacak kentlerden yoksun olması, Avrupa ticaretini yok denecek düzeye düşürmüştü. Bu dönemde Şarلمان’ın devletinde az da olsa ticarî faaliyetler bulunmakta ve bu ticaret Yahudiler sayesinde gerçekleşmekteydi. Yahudi tüccarlar ancak İslam devletinin izin vermesiyle ticaret yapabilmekteydi. Bu nedenle Avrupa ile ticarete ticaretin hakimi İslam devletiydi. Bu dönemdeki ticarî akışa bakıldığında, Avrupa ile İslam alemi arasındaki kazanç anlık değil sürekli olup ticarî akış kesintisiz devam etmiştir. Yahudi tüccarların Mısır’da İskenderiye limanları üzerinden deniz ya da kara yoluyla geldikleri görülmektedir. Avrupa ile bağlantı kurulan bir diğer bölge de, Hazar deniziydi. Burada da ticaretin gerçekleşmesinde Yahudiler aracıydı. 10. yüzyılda Trabzon, Bizans ve İslam devleti arasında ticarete aracı şehir konumundaydı.⁶⁰ İslam coğrafyasında, 12. yüzyıl sonuna kadar Hristiyan tüccarların kendi başına ticaret yapamadıkları ifade edilmektedir. İbn Cübeyr’in 1183’te bir Hristiyan gemisiyle seyahat etmesi,⁶¹ gayrimüslim tüccarın da İslam coğrafyasında ticaret yaptıklarına ve kendi işlerini kendilerinin gördüğü yorumuna neden olmuştur. Buna karşın Hristiyan tüccarlar, ticarî faaliyetlerine Haçlı seferlerinden önce başlamışlardı. İki dünya arasında Hristiyan tüccarların ticarî faaliyetlerde yoğunlukla aracılık etmeleri bu seferlerin sonunda mümkün olabilmıştır.⁶²

Abbasîler döneminde, İslam dünyasından Avrupa’ya en çok dokuma ürünleri, portakal, limon, kayısı, ıspanak, enginar, zafran, çivitotu gibi bitkiler taşınmıştır. Avrupa’dan ise, demir, kereste ve köle İslam dünyasına getirilmiştir. Bu ticarete İslam ticaret ağı, işleyişi ve anlayışı Avrupa ticareti üzerinde de önemli tesirler bırakmış, İslam coğrafyasında konuşulan yaygın ticaret dili olan Arapça Avrupa dillerini etkilemiştir. İngilizce’de; divan (sedir), bazaar (pazar), spinach (ıspanak), taffetas (tafta), tare (dare) tariff (tarif),

⁵⁹ İbn Havkal bu yerin ismini zikretmeden vermektedir. İbn Havkal, 204; Henri Pirenne, *Ortaçağ Avrupa’sının Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, çev. Uygur Kocabaşoğlu, İletişim Yayınları, İstanbul 2014, 11-12.

⁶⁰ İbn Havkal, 344; Kramers, 29.

⁶¹ İbn Cübeyr, 16.

⁶² Kramers, 29, 34; Pirenne, 27.

Fransızca'da; douane (gümrük), darse (içliman), jupe (etek), goudron (katran) benzeri Arapça kelimelerin Avrupa literatürüne girmesi de bunun bir göstergesidir.⁶³

Sonuç

İslamiyet'in fetih evresinin ardından, bilim, kültür, sanat ve özellikle de iktisadi gelişmelerin yaşandığı Abbasiler dönemi, Orta Çağda Müslümanların ticari alanda da gelişme gösterdikleri bir dönemdir. Bunun öncelikli sebebi olarak; İslam âleminin sahip olduğu geniş coğrafya ve bu coğrafyada oluşturulan geniş ticaret ağları gösterilebilir. İslam devleti halefi olduğu İran ve Roma medeniyetini dönüştürerek mutlak bir hâkimiyet sahası oluşturdu. Roma İmparatorluğu bile bu geniş coğrafyaya sahip olmamıştı. Öyle ki bu dünya kendi içinde bir dünya pazarını oluşturuyordu. Üç parçalı İslam dünyasında bile bütün halinde sınırları olmayan bir dünya söz konusuydu. Bu dönemde eski dünyanın önemli bir kısmı Abbasilerin hâkimiyetinde olmasından dolayı, önemli ticaret yolları bu devletin içinden geçmekteydi. Burada hem yol yapımı hem de bu yolların güvenliğinin sağlanması ticaret için önem teşkil etmekteydi. Abbasiler doğu-batı arasında ticari malların taşınmasında inşa ettikleri yollar ile ticarete köprü oldular. Bu dönemde Çin'den Avrupa'ya uzanan ticaret yollarını kontrol etmekteydiler. Bu durum İslam dünyasında ticaretin gelişmesinin önemli sebeplerindendi.

Devletin iktisada müdahalesinin az ve sınırlı olması, iktisadin serbest biçimde ve gelişmeye açık olmasına sebep olmuştur. Dinî buyruklar da İslam şehirlerinde ticaretin gelişmesinin nedenlerindendi. Dini anlamda ticaret gelişkin olmasının bir örneği de, hac farızasıdır. Hac Müslümanlar arasında birliğin sebebi olduğu gibi, Müslüman memleketler arasında da ticaret bağlarını oluşturuyor ve de sağlamlaştırıyordu.

Ticaret, ortaya çıkmasıyla birlikte milletler ve devletlerarasında iletişim aracı görevi sağlamıştır. Teknik buluşların bir yerden başka bir yere taşınması ve dönemin teknolojisinin dünyanın her bir yanına ulaşması, ticaretin yükünü sırtlayan tüccar sınıfı sayesinde olmuştur. Bu sayede bir yerde başlayan bir buluş/teknik bu sayede başka bir bölgeye taşınarak, daha üst bir düzeye çıkarılabilmektedir. Hem teknik ve hem de buluşların bir yerden bir yere taşınmasında kültür taşıyıcısı olmaları nedeniyle tüccarlar önemli rol üstlenmişlerdir. Bunun yanı sıra tarihî süreç içerisinde tüccar, bilgi ve teknolojiyle birlikte yaşam tarzını ve dinî anlayışını da farklı coğrafyalara götürmüştür. Onlar bütün bunlarla birlikte modanın da taşıyıcısı olmuşlardır. Bu sınıfın yaptıkları ticarî işlemleri kayıt altına almaları, hesap ilminin gelişmesine de destek olmuştur. Dolayısıyla onlar iktisadî hayata katkılarıyla

⁶³ Kramers, 29, 34, 38, 40; Pirenne, 27, 164-165.

birlikte bildikleri diller ve taşıdıkları kültürlerle, muhatap oldukları toplumlara kıymeti ölçülemez değerde katkı sağlamışlardır.

Abbasiler döneminde İslam âleminde gelişkin olan bu ticari hareketlilik, İslam coğrafyasında oluşturulan ticaret ağı, işleyişi ve anlayışı Avrupa ticareti üzerinde önemli tesirler bırakmış, İslam coğrafyasında konuşulan yaygın ticaret dili olan Arapça, Avrupa dillerini de etkilemiştir.

Kaynaklar

AHMED MİDHAT, *İktisat Metinleri*, sad. ve haz. Erdoğan Erbay-Ali Utku, Çizgi Felsefe Yayınları, Konya 2005.

ALSTON, Richard, "Roma Dönemi Mısır'ında Ticaret ve Kent", *Ticaret, Tüccarlar ve Antik Kent*, Homer Kitabevi, çev. Ömür Harmanşah, İstanbul 2010.

AVCI, Casim, *İslam Bizans İlişkileri*, Klasik Yayınları, İstanbul 2003.

AYKAÇ, Mehmet, Abbasiler Devletinin İlk Dönem İdari Teşkilatında Divanlar, TTK Yayınları, Ankara 1997.

BUHÂRÎ, Muhammed İbn İsmail (öl. 870), "Buyû, 51, 52, 54", *Sahîh-i Buhârî ve Tercemesi*, çev. Mehmed Sofuoğlu, Ötüken Yayınları, İstanbul 1987.

CÂHİZ, Ebu Osman Amr b. Bahr b. Mahbub el-Kinani, el- Laysi, *et-Tebessur bi'Ticare*, çev. Mahfuz Söylemez, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Ankara 2001.

CURTIN, Philip D. *Kültürler arası Ticaret*, çev. Şaban Bıyıklı, Kure Yayınları, İstanbul 2008.

FOLTZ, Richard, *İpek Yolu Dinleri*, çev. Aydın Aslan, Medrese Yayınları, İstanbul 2006.

GAZZÂLÎ, İmam Ebu Hamid Muhammed b. Muhammed, *İhya-i Ulumu'd-Din*, çev. Ali Arslan, Arslan Yayınları, İstanbul 1981.

GHAZANFAR, S. M. Skolastik İktisat ve Arap Âlimleri, "Büyük Kayıp Halka" Tezinin Yeniden Değerlendirilmesi, *Orta Çağ İslam İktisat Düşüncesi*, Klasik Yayınları, İstanbul 2015.

_____, "Ebu Yusuf'un Kamu Malîyesine İlişkin İktisadi Fikirleri", *Ortaçağ İslam İktisat Düşüncesi*, Klasik Yayınları, İstanbul 2015.

HAMİDULLAH, Muhammed, *İslam Peygamberi*, çev. Salih Tuğ, İrfan Yayınevi, İstanbul 1980.

HAUSSIG, Hans Wilhelm, *İpek Yolu ve Orta Asya Kültür Tarihi*, çev. Müjdat Kayayerli, Geçit Yayınevi, Kayseri 1997.

HEYD, W. *Yakın-Doğu Ticaret Tarihi*, çev. Enver Ziya Karal, TTK Yayınları, Ankara 1975.

Hudûdu'l-Âlem Mine'l-Meşrik ile'l-Mağrib, nşr. V. Minorsky, çev. A. Duman, Murat Ağarı, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2008.

HUANG, Ray, *Çin Tarihi*, çev. Atilla Sönmez, Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2005.

ISLAHÎ, Ghazanfar-A. Azim, “Bir Arap Skolastiğinin İktisat Düşüncesi”, *Ortaçağ İslam İktisat Düşüncesi*, Klasik Yayınları, İstanbul 2015.

İBN CÜBEYR, *Endülüs'ten Kutsal Topraklara*, çev. İsmail Güler, İstanbul 2003.

İBNU'L-ESÎR, *İslam Tarihi*, çev. Abdülkerim Özaydın, İstanbul 1987.

İBN FADLAN, *İbn Fadlan Seyahatnamesi*, çev. Ramazan şeşen, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2015.

İBN HALDUN, *Mukaddime*, haz. Süleyman Uludağ, Dergâh Yayınları, İstanbul 1982.

İBN HAVKAL, *Suretu'l-Arz*, haz. E.J. Brill, Leiden 1939.

İBN HURDAZBİH, Ebu Kasım b. Abdullah, *el-Mesalik ve'l-Memalik*, ed. M. J. de Goeje, Brill Press, Leiden 1967.

İBN KESİR, Ebü'l-Fida İmadüddin İsmail b. Ömer, *Büyük İslam Tarihi*, Çağrı Yayınları, çev. Mehmet Keskin, İstanbul 1994.

İSTAHRÎ, Ebu İshak İbrahim b. Muhammed el-Farisi el-Kerhi, *Mesalik ve Memalik*, nşr. M. J. de Goeje, Leiden 1967.

KRAMER, J. H. *İslam Medeniyeti Tarihinde Coğrafya ve Ticaret*, çev. Ömer Rıza, Asarı İlmiye Kütüphanesi Neşriyatı, İstanbul 1934.

LAURENCE, Ray, “Roma Dönemi İtalya'sında Kara Taşımacılığı: Malîyetler, Pratikler ve Ekonomi”, *Ticaret, Tüccarlar ve Antik Kent*, haz. Helen Parkins-Christopher Smith, çev. Ömür Harmanşah, Homer Kitabevi, İstanbul 2010.

LEWIS, Bernard, *Tarihte Araplar*, çev. H.Dursun Yıldız, Anka Yayınları, İstanbul 2003.

MAKDİSÎ, Ebu Abdullah Muhammed b. Ahmed, *Ahsenu't-Tekâsîm fi Marifeti'l-Ekalim*, ed. Fuat Sezgin, Frankfurt 1992.

MESÛDÎ, Ebu Hasan Ali b. Hüseyin b. Ali, *Murucu'z-Zeheb ve Medainu'l-Cevher*, thk Muhammed Muhyiddin Abdülhamid, Mektebetü't-Ticareti'l-Kübra, 1964.

MEZ, Adam, *Onuncu Yüzyılda İslam Medeniyeti*, çev. Salih Şaban, İnsan Yayınları, İstanbul 2000.

MİDHAT, Ahmed, *İktisat Metinleri*, sad. ve haz. Erdoğan Erbay-Ali Utku, Çizgi Felsefe Yayınları, Konya 2005.

MIQUEL, Andre, *Arap Coğrafyacılarının Gözünden 1000 Yılında İslam Dünyası ve Yabancı Diyarlar*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2003.

PIRENNE, Henri, *Ortaçağ Avrupa'sının Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, çev. Uygur Kocabaşoğlu, İletişim Yayınları, İstanbul 2014.

RODINSON, Maxime, *İslamiyet ve Kapitalizm*, çev. Orhan Suda, Gün Yayınları, İstanbul 1969.

SARIÇAM, İbrahim- ERŞAHİN, Seyfettin, *İslam Medeniyeti Tarihi*, TDV İslam Ansiklopedisi Yayınları, Ankara 2014.

SELEN, Hamit Sadi, *Ticaret Tarihi*, Devlet Basımevi, İstanbul 1938.

SÜLEYMAN ET-TACİR, *Ahbârü's-Sîn ve'l-Hind*, çev. Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınları, İstanbul.

YAKÛBÎ, İbn Vazih Ahmed b. İshak b. Cafer, *Tarihu'l-Yakubî*, Dâru Sadır, Beyrut bty.

_____, *el-Buldan*, Darü'l-Kitabi'l-İlmiyye, Beyrut 2002.

YAKUTU'L-HEMEVÎ, Ebu Abdullah Şihabüddîn, *Mu'cemu'l-Buldan*, nşr. Ferdinand Wüstenfeld, Tarihu'l-Ulumu'l-Arabiye, Frankfurt 1994.

ZEYDAN, Corci, *İslam Uygarlıkları Tarihi II*, çev. Necdet Gök, İletişim Yayınları, İstanbul 2012.